

Józef Budzyński

Echa wielkiej poezji w perspektywie historycznej recepcji – na przykładzie dwóch wierszy: Norwida "Coś ty Atenom zrobił, Sokratesie..." i Miłosza "Campo di Fiori" : konspekt

---

Język - Szkoła - Religia 4, 29-36

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

**ECHA WIELKIEJ POEZJI
W PERSPEKTYWIE HISTORYCZNEJ RECEPCJI
– NA PRZYKŁADZIE DWÓCH WIERSZY:
NORWIDA: *COŚ TY ATENOM ZROBIŁ, SOKRATESIE...*
I MIŁOSZA: *CAMPO DI FIORI*
(K O N S P E K T)**

Przeszłość – jest to dziś, tylko cokolwiek dalej
(C. K. Norwid)

Czy taka oryginalna interpretacja historycznej perspektywy, dana ongiś przez Cypriana Kamila Norwida, sprawdza się także w literaturze, którą rządzi fikcja literacka? Zwłaszcza gdy chodzi o historyczną prawdę w poezji: czy w lirycznym świecie przedstawionym przez poetę można znaleźć prawdę historyczną?

Oto próba szukania odpowiedzi na to pytanie na drodze historyczno-literackiego porównania dwóch zapowiedzianych w tytule utworów – autorstwa dwóch wielkich poetów – z dwóch różnych i dość odległych epok.

I. Poezja i historia

Zacznijmy od wielkiego poety z bardziej odległej epoki romantyzmu XIX w., mianowicie od wiersza Norwida pt. *Coś ty Atenom zrobił, Sokratesie...*, żeby na jego tle zobaczyć o sto lat późniejszy wiersz okupacyjny z czasów drugiej wojny światowej Miłosza pt. *Campo di Fiori*.

Oba te utwory, bliskie sobie analogiczną tematyką, dobrze się nadają do ćwiczeń historycznoliterackiej analizy porównawczej w szkole i do odkrywania najpierw ich poetyki immanentnej, a następnie do jej weryfikacji w poetyce sformułowanej, w drugim przypadku – po wielu latach z pomocą samego Poety. Bo komparatystyka jest duszą interdyscyplinarnej humanistyki, zwłaszcza gdy staje się sztuką wspomagającą czy uzupełniającą bogate obszary multimedialnej komunikacji kulturowej.

Cyprian Kamil Norwid: *Coś ty Atenom zrobił, Sokratesie...* (1856)

Czy to jeszcze aktualna historiozofia romantyka? Bo dzieła Norwida nie zostały dobrze przyjęte przez współczesnych. Dopiero na początku XX wieku odkrył i upowszechnił jego twórczość Zenon Przesmycki (Miriam). Utwory Norwida były i są nadal czymś wyjątkowym i oryginalnym. Są trudne w odbiorze, gdyż przepojone treściami filozoficznymi mają też niespotykany kształt artystyczny. Od zawsze były więc niezrozumiane i dlatego odrzucane – jedynie przez nielicznych wielbicieli uważane za arcydzieła. Norwid bowiem to nie tylko filozof – Norwid to prawie teolog chrześcijański, a to jeszcze jeden ważny aspekt jego twórczości, który sprawił, że dopiero przez wnuków jego dzieła uznane zostały za arcydzieła – za arcydzieła trudne, ale piękne w swej wymowie i głębokie w swej treści.

Norwid napisał ten utwór w 1856 r. na powtórny pogrzeb Adama Mickiewicza, mianowicie zainspirowany emigracyjnymi dyskusjami po sprowadzeniu jego prochów z Konstantynopola do Paryża. Jest to już więc świadectwo czci drugiego pokolenia romantyków dla wielkiego Adama. Ale nie o jednostkową prawdę pośmiertnego losu ludzi chodzi przecież poecie; z uogólnienia drugiej i trzeciej strofy wyraziście wynika uniwersalna i dramatyczna tajemnica spóźnionego rozpoznania wielkości człowieka. A wyraża to zastosowany także tutaj, charakterystyczny dla Norwida, logiczny tok sokratycznego rozumowania, proces dochodzenia do prawdy podobny do tego, co czynił Platon w swoich filozoficznych dialogach o Sokratesie tym razem poprzez analizę anaforycznego szeregu historyczno-prozopograficznych przesłanek – od Sokratesa poprzez Dantego, Kolumba, Camoensa, Kościuszkę i Napoleona – aż po Mickiewicza, por.:

Coś ty Atenom zrobił, Sokratesie...

Coś ty Italii zrobił, Alighieri...

Coś ty, Kolumbie, zrobił Europie...

Coś ty uczynił swoim, Camoensie...

Coś ty, Kościuszko, zawinił na świecie...

Coś ty uczynił światu, Napolionie...

Coś ty uczynił ludziom, Mickiewiczu?

.....

..... (w. I: 1, 4, 7, 10, 13, 16, 19-21)

Zamierzony w tym filozoficzno-poetyckim dyskursie cel podkreślony został nawet graficznie przez charakterystycznie wykropkowane zawieszenie myśli, tj. obejmujące aż dwa wersy niedopowiedzenie tercyny o Mickiewiczu. Zapewne po to, żeby czytelnik w pełni zrozumiał, jak to się niezrozumiale i niesprawiedliwie dokonywa ten powtarzający się po wielokroć proces w dziejach ludzkości: najpierw okrutne odrzucenie i potępienie niezrozumianej wielkości człowieka, by po wyrządzeniu mu tej niepowetowanej za życia krzywdy oddawać mu

w znacznie spóźnionym już czasie symboliczne zadośćuczynienie wyniesieniem na piedestał jego duchowej potęgi.

Czesław Miłosz: *Campo di Fiori* (1943)

Natomiast wiersz Czesława Miłosza obrazuje wielkie męczeńskie „Pole Kwiatów” naszego ludzkiego, a często nieludzkiego świata, na którym coraz to rozgrywa się odwieczna i tragiczna historia ludzkości – opuszczenie i samotność ginących.

W Rzymie na Campo di Fiori (...)

Spalono Giordana Bruna (...)

Wspomniałem Campo di Fiori

W Warszawie przy karuzeli (...)

Ja jednak wtedy myślałem

O samotności ginących (...) (w. 1, 10, 17-18, 41-42)

Najpierw przypomniany w porażającej historycznej odsonie sprzed kilku stuleci niepospolity los jednego człowieka, który na oczach hałaśliwej, zobojętniałej, choć ciekawskiej i spragnionej rozrywki rzymskiej gawiedzi jarmarcznej płonie na stosie, na „Polu Kwiatów” w Wiecznym Mieście 1600 r., znany uczo-ny i filozof, zbuntowany przeciw swojemu światu władnej przemocy – potępiony przez inkwizycję kościelną i państwową heretyk Giordano Bruno.

A w parze z tym dawnym historycznym obrazem w podobnych wstrząsających realiach pokazana jest niedawna całopalna zagłada całej wyklętej społeczności ludzkiej współczesnych polskich Żydów, mordowanych i jak żywe pochodnie palonych w getcie w Warszawie w 1943 r., tuż za murem aryjskim, niemal obok rozhuśtanej i roześmianej warszawskiej hałustry, świętującej hucznie przy wielkanocej karuzeli.

Świat nie może od razu przyjąć na spokojne łożo...

To cytat z drugiej części wiersza Norwida, z refleksji o złożoności ludzkiej natury, która nie chce ukorzyć się przed wybitną osobowością. Wszyscy wielcy w swoim narodzie bywali niedocenieni, a niektórzy nawet okrutnie traktowani, i dopiero po ich śmierci rozpoczynały się spory o miejsce ich wiecznego spoczynku.

Każdego z takich jak Ty świat nie może

Od razu przyjąć na spokojne łożo,

I nie przyjmował n i g d y, j a k w i e k w i e k i e m. (w. III. 1-3)

Norwid uważa taką sytuację za nieuniknioną, a w życiu i śmierci Adama Mickiewicza dowiedzioną ciągłą walką pomiędzy potrzebą zachowania samotności wewnętrznej a umiejętnością budowania relacji z innymi ludźmi.

Aż wszystko będzie legendą...

Odpowiedź współczesnego nam Poety na tajemnicę zła w świecie to paralelnie zestawione i zobrazowane sprzężenie czasu i przestrzeni dwóch miast – Rzymu i Warszawy, co pozwoliło Miłoszowi sformułować uniwersalne sądy o postawie ludzi wobec dokonywanych w ich obecności zbrodni (jak to się pisze w podręcznikach szkolnych). Ale w czterech końcowych wersach tegoż niepospolitego poematu brzmi jeszcze inny morał i inne oczekiwanie odautorskiego podmiotu mówiącego:

Aż wszystko będzie legendą

I wtedy po wielu latach

Na nowym Campo di Fiori

Bunt wznieci słowo poety. (w. 61-64)

Upraszczając maksymalnie szczegółową analizę całego wiersza, warto by przynajmniej pytać, jaki to „bunt wznieci słowo poety – na nowym Campo di Fiori”... Czy nasz Poeta przeczuł, że jego misterne historyczno-moralne medytacje przesłoni wkrótce ta nieszczęсна i jakże przewrotna „karuzela warszawska”, zagrażając poważnie nadczasowej głębi jego artystycznego świadectwa? Bo obok mistrzowskiej poetyki tego wiersza, uznawanego za jeden z najlepszych utworów Miłosza, ważką jest również jego niezwykle popularna recepcja w Polsce i poza Polską, a mianowicie z racji dość kontrowersyjnych interpretacji, a zwłaszcza tendencyjnej instrumentalizacji politycznej – filosemickiej lub wręcz antypolskiej.

II. Prawda w historii i w poezji

Ile czasu musi upłynąć, żeby przestać politycznie czytać poezję, gdy ponad pół wieku to jeszcze za mało, jak w przypadku *Campo di Fiori* Miłosza...

Oto w największym skrócie kilka wybranych reprezentatywnych przykładów, wziętych z naszej niedalekiej przeszłości, czyli jakby w duchu Norwida: *Przeszłość – to dziś, tylko cokolwiek dalej*. Tylko że to „dziś” może być tak wszechwładne, iż nawet w niedawnej historii nie pozwala dojść prawdy wydarzeń; jak więc jej szukać w poezji? Ale czy można milczeć i w ogóle nie dochodzić prawdy?

„Ruchoma” czy „nieruchoma” karuzela na Placu Krasińskich

Ryszard Matuszewski, znany publicysta i krytyk literacki, pisał pięć lat temu po ponownej lekturze *Campo di Fiori* Miłosza: *Poezja, zwłaszcza poezja wielkiej miary, ma to do siebie, że jej obrazy i uogólnienia są bardziej nośne niż nieprzetworzona artystycznie, historyczna rzeczywistość; (...) podobnie musiało stać się i z obrazem warszawskiej karuzeli pod murami getta, uwiecznionej piórem Miłosza (...)*. I stara się dowieść, że także w tym przypadku historyczna prawda przegrywa z wizją poetycką, bo sam może świadczyć, że w rzeczywistości było

całkiem inaczej, że obraz śmiejących się tłumów można traktować tylko jako metaforę poetycką.

Matuszewski powołuje się również na inne wiarygodne świadectwa o „nieruchomej karuzeli na Placu Krasińskich”, np. Władysława Bartoszewskiego i Stefana Bratkowskiego. Tym bardziej zaś swoje „drobne historyczne sprostowanie” uznał za potrzebne, iż: (...) *strofy wiersza Miłosza o tym, że: ‘Salwy za murem / głuszyła skoczna melodia / I wzlatywały pary / Wysoko w pogodne niebo’ zacytował w swoim przemówieniu w Teatrze Wielkim w Warszawie 30 kwietnia (2003 r.) prezydent Izraela (Mosze Kacaw). Metafora poety nabiera w takim wypadku bowiem mocy dodatkowej, sugeruje fakt historyczny¹.*

W odpowiedzi na artykuł R. Matuszewskiego o „nieruchomej karuzeli” i zarazem w obronie swego poetyckiego przekazu wystąpił sam Poeta², a na dowód prawdomówności swojej poetyckiej narracji Miłosz przywołuje na świadka Jerzego Andrzejewskiego, autora opowiadania pt. *Wielki Tydzień*, oraz cytuje obszernie fragmenty opublikowanej w Izraelu relacji niejakiego Natana Grossa³.

Wkrótce też z nową antypolską wypowiedzią, a raczej z gwałtowną ripostą na wspomniany artykuł R. Matuszewskiego w otwartym liście wystąpił tenże Nathan Gross z Izraela⁴. Choć niby zapewnia o swoim przyjaznym stosunku do Polaków, równocześnie wiele emocjonalnie atakuje on tych wszystkich, którzy zgłaszają swoje odmiennie wspomnienia z czasów powstania w getcie i rozprawia się bezceremonialnie z ich relacjami, włączając natychmiast do sprawy także Kielce i Jedwabne.

„Czy śmiały się tłumy wesole?”

Niejako w imieniu spotwarzonych warszawian wystąpił wówczas Tomasz Szarota, rodowity warszawinin i profesor Instytutu Historii PAN, dokumentując

¹ Ryszard Matuszewski, *Poezja i historia. Nieruchoma Karuzela na Placu Krasińskich*, „Rzeczpospolita” nr 108:2003, s. A10 (dat. 10 V 2003).

² Czesław Miłosz, *Karuzela*, „Tygodnik Powszechny” nr 40:2003 (w dziale: *Spisźarnia literacka*, dat. 5 X 2003), m.in.: *Istnieje taki wiersz, nazywa się ‘Campo di Fiori’ i opowiada o niedzieli wielkanocnej 1943 roku w Warszawie. Tłum warszawski bawił się wtedy w wesołym miasteczku przy placu Krasińskich, podczas kiedy tuż obok za murem toczyła się walka powstańcza w getcie. (...) Wiersz ten ja napisałem i wiele razy byłem atakowany jako twórca fikcji szkodliwej dla dobrego imienia warszawiaków. Utarło się zdanie, że poemat jest metaforą wyrażającą protest wobec obojętności mieszkańców miasta na tragedię getta.*

³ N. Gross na artykuł R. Matuszewskiego zareagował wypowiedzią w periodyku polskim w Izraelu (w „Nowinach-Kurierze” nr z dnia 15 VIII 2003) pt. *Jak to było z tą karuzelą...*, a wcześniej w 1991 roku pisał na ten temat w Wydawnictwie Literackim we wspomnieniach pt. *Kim pan jest, panie Grymek?*

⁴ Nathan Gross (Izrael): *Jeden dzień, jedna niedziela...*, „Rzeczpospolita” nr 50:2004, s. A9 (w dodatku: *Plus minus*, dat. 28-29 II 2004).

bardziej szczegółowo, że „*obraz beztroskiej zabawy Polaków jako reakcji na tragedię Żydów zbyt daleko odbiega od prawdy*”⁵.

Kontrowersja ta nie jest sprawą błahą, jakby się na pierwszy rzut oka wydawało, bo zauważmy, że w interpretacji żydowskiej niesie ona w sobie znaczny ładunek podkładu ideowo-religijnego. Jeśli się bowiem połączy tę ewokację poetycką z obyczajowym kontekstem polskiej Wielkanocy, jaką wtedy właśnie Polacy-chrześcijanie świętowali, te śmiejące się „tłumy wesole” chyba rzeczywiście, tak jak sugeruje Natan Gross, wyszły niedawno z kościołów po procesji z Chrystusem, zabitym przez Żydów w Wielki Piątek, a teraz „trzeciego dnia” Zmartwychwstałym, i rzekomo wstały dopiero co od suto zastawionych stołów z głośnym i wzniosłym na ustach „Alleluja”, bo: „Wesoły nam dzień dziś nastał, którego z nas każdy żądał...” Lecz tym razem przez całą tę Wielką Niedzielę, a może i w następne dni po tych Wielkich Świątach, „śmiały się tłumy wesole” w sytuacji nawet dla czasów okupacji – niezwykłej Paschy. Wielka Noc bowiem 1943 roku nawiązywała nie tylko symbolicznie do żydowskiej tradycji *Pesach*, lecz zdawała się naprawdę powtarzać jak najbardziej realne „przejście Anioła śmierci” wśród Żydów, tyle że tym razem, na przekór zapisom *Biblii*, wkroczył on zbrojnie nie do domów ich prześladowców, tylko w mury getta i zabijał Żydów, a nie ich wrogów, nowożytnych Egipcjan. To jest właśnie ten niepojęty i najokrutniejszy *Holokaust* i *Szoah* – powszechne „całopalenie” i „zagłada” całej nacji żydowskiej – wobec jakby widocznego opuszczenia dzieci tego narodu przez Jahwe i w obliczu nieprawdopodobnej, zimnej obojętności całego świata, zwłaszcza niedawnych polskich sąsiadów i współziomków (jak to również miało miejsce w Jedwabnem i w Kielcach).

‘Campo di Fiori’ po pięćdziesięciu i sześćdziesięciu latach

Tym razem chodzi o cenny tekst dopiero niedawno opublikowanej, a odbytej i zapisanej już w 1993 r. dyskusji, jaka w 50-lecie Powstania w Getcie odbyła się w krakowskim środowisku „Znaku” i „Tygodnika Powszechnego” z udziałem samego Czesława Miłosza, który później po latach autoryzował zapis tej rozmowy⁶. Poeta przyznaje się bowiem do tego, że (według relacji red. Joanny Gromek-Illeg): *temat powstania w getcie był dla niego niezwykle ważny i bolesny do*

⁵ Tomasz Szarota, *Karuzela na Placu Krasieńskich. Czy śmiały się tłumy wesole?*, „Rzeczpospolita” nr 50:2004, s. A 8-9 (w dodatku: *Plus minus*, dat. 28-29 II 2004); nb. autor tej minirozprawki historyczno-literackiej powołuje się na swoje długoletnie badania czasów okupacji i powstań warszawskich, prezentuje też fotografie i wiele innych autentycznych świadectw uczestników tamtych wydarzeń, podaje informacje aż o dwóch karuzelach, zamontowanych przez Niemców, itd.

⁶ Por. *Campo di Fiori’ po pięćdziesięciu latach. Ludzkość, która zostaje. Niepublikowana rozmowa Jana Błońskiego, Marka Edelmana, Czesława Miłosza i Jerzego Turowicza odbyła się w 50. rocznicę Powstania w getcie warszawskim*, „Tygodnik Powszechny” nr 18/2005 (dat. 1 maja 2005).

końca życia. W jego też obecności dwaj uczestnicy tej rozmowy definitywnie potwierdzili istnienie owej wielkanocnej karuzeli na pl. Krasińskich w 1943 r.: prof. Jan Błoński, wówczas jako mały chłopiec obserwujący ją od strony miasta, oraz Marek Edelman – jako żydowski powstaniec patrzący na kręcącą się karuzelę z wnętrza walczącego i płonącego getta⁷.

Meritum ówczesnej dysputy krakowskiej zogniskowało się głównie wokół filosemickiej wymowy wiersza *Campo di Fiori*, co oczywiście gorąco sugerował Jan Błoński. Tezę o współodpowiedzialności Polaków za zagładę Żydów w sposób bardziej wyważony podtrzymywał Jerzy Turowicz, a jeszcze bardziej powściągliwie Czesław Miłosz, m.in. stwierdzając: (...) *Muszę powiedzieć, że ja mam pewne trudności natury moralnej. Patrę na ten problem z innej perspektywy, ponieważ nie mieszkam stale w Polsce, tylko w Ameryce. W każdym razie do niedawna tak było. Nie czytam tych wierszy na wieczorach autorskich w Ameryce z powodu powszechnej opinii, że Polacy są wszyscy antysemitami.* (...)

Wówczas wielkie uznanie i wdzięczność za ten wiersz powstańczy wyraził poeci Marek Edelman. Zarazem jednak zajął on w tej dyskusji najbardziej uniwersalne stanowisko, które można streścić końcowym akapitem jego wypowiedzi: (...) *To nie jest incydentalny wiersz. Jest w nim obraz dzisiejszego świata. Po pięćdziesięciu latach jest bardziej aktualny niż wtedy.*

Na taką interpretację musiał się w pewnym momencie zgodzić i prof. Jan Błoński, przyznając: (...) *To znaczy, że cały świat jest Campo di Fiori, poeta wzniesi bunt na świecie.* (...)

Zakończenie: Czytanie Norwida i Miłosza po latach...

W kontekście tak rozumianej historii i poezji można jakoś zrozumieć trudności obiektywnej interpretacji czy też świadomie zamierzone, dla osiągnięcia jakichś doraźnych celów politycznych, odchodzenie od transpolitycznego i uniwersalnego czytania zbuntowanego „słowa poety”.

Już starożytni Rzymianie rozumieli zmienne losy ksiąg w perspektywie ich historycznej recepcji, jak to konkretnie sformułował Terencjanus Maurus, uczony filolog i pisarz z Afryki, żyjący pod koniec III w. n.e., w trafnym heksametrze, że *losy ksiąg zależą od ich przyjęcia przez czytelników*:

Pró captū lectōris habent sua fūta libelli (De litteris..., v. 1286).

(dosł.: „Według pojętności czytelnika mają swoje losy książki”).

(Nb.: Cały ten heksametr jest wymowniejszy od znanego powszechnie jego

---

⁷ Zob. ib. fragment relacji M. Edelmana: (...) *Pierwszego dnia Powstania w getcie ta karuzela była, ale się nie kręciła. Dopiero drugiego dnia zaczęła się kręcić i to było coś tragicznego. Przez okna było widać, jak się kręci, katarynka gra, spódnice dziewczyn, czerwone i niebieskie w białe grochy, powiewają na wietrze. To widzieliśmy z okien, i to było naszym przekleństwem. Tu się pali i zabijają, a tam się wszyscy śmieją i bawią.* (...)

przysłowiowego fragmentu: (...) *habent sua fata libelli* – „Książki mają swoje losy”).

Ale wielka poezja ostoi się zawsze, wygrywa nawet z przewrotnie insynuowaną indoktrynacją polityczną czy pseudopatriotyczną. Tylko że dla jej pełnego zwycięstwa trzeba chyba słusznego upływu czasu i odpowiedniego dystansu czytelniczego. Bo w pełni zwycięska poezja pokazuje się zwykle dopiero długo poza grobem poety, jak bliźniaczy, od Miłoszowego o stulecie wcześniejszy wiersz Cypriana Kamila Norwida *Coś ty Atenom zrobił, Sokratesie...* Bo kogoż dzisiaj tak bardzo obchodzą, jak gorliwych literaturoznawców i przymuszonych do nauki studentów, ówczesne spory polskich emigrantów w Paryżu i niesnaski wśród innych romantyków w Polsce?

Zapewne i z pełniejszym czytaniem Miłosza wypada jeszcze poczekać, żeby pełniej odsłoniło się oblicze naszej polsko-żydowskiej prawdy historycznej i żeby wreszcie zamilkły czyjeś doraźne polityczne czy wręcz nacjonalistyczne interesy. A wtedy także w pełni ujawni się uniwersalizm myśli naszego noblisty o wciąż bolesnej „samotności ginących” na naszym ciągle niehumanitarnym *Campo di Fiori*.